

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 3(11) шілде-қыркүйек 2017

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**электрондық ғылыми
журнал**

2017, № 3(11)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

2017, № 3(11)

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2017, № 3(11)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Басредактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Edu.e-history.kz»

электрондық ғылыми журналының редакциясы

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті
түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусеитова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»
Редакция электронного научного журнала
Телефон: +7(727)272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:
№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of
Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseytova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,
28 Shevchenko Str.
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
«Edu.e-history.kz»
Editorial electronic scientific journal
Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the
Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚТЫҢ АСПАН ӘЛЕМІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТҮСІНІКТЕРІ, ҒҰРЫПТАРЫ

Төлеубаев Ә.Т.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының докторы, профессор

E-mail: toleubayev@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақтың аспан әлеміне байланысты түсініктері мен ғұрыптары жөнінде баяндалады. Аспан әлеміндегі күн, ай, жұлдыз сияқты аспан денелерінің қазақ тарихының ежелгі дәуірінен тартып олардың түсінігі, сенімінде алатын орны, рөлі жайында зерттеушілер және ғалымдардың пікірі мен қазақ фольклорындағы деректер салыстырыла баяндалады.

Түйін сөздер: Аспан әлемі, мінажат, культ, әдет-ғұрып, дүниетаным, сенім.

КАЗАХСКИЕ ПОНЯТИЯ, ОБРЯДЫ, СВЯЗАННЫЕ С НЕБЕСНЫМ МИРОМ

Төлеубаев А.Т.

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан) доктор исторических наук, профессор

E-mail: toleubayev@mail.ru

Аннотация. В статье рассказывается о казахских понятиях и обычаях, связанных с небесным миром. Сопоставляются мнения исследователей и ученых об их понимании, месте, роли в их убеждениях, заимствованные из древности казахской истории небесными телами, такими как солнце, луна, звезда, и данные из казахского фольклора.

Ключевые слова: Небесный мир, молитва, культ, обычаи, мировоззрение, вера.

KAZAKH CONCEPTS AND RITUALS RELATED TO THE CELESTIAL WORLD

Toleubaev A.T.

Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) doctor of Historical Sciences, Professor

E-mail: toleubayev@mail.ru

Abstract. The article tells about the concepts and rituals of the Kazakh people related to the celestial world. The opinion of researchers and scientists about the role of celestial bodies such as the sun, moon and stars in the celestial world from the ancient times of Kazakh history is compared with the data from Kazakh folklore.

Keywords: Heavenly world, prayer, cult, customs, worldview, faith.

Кіріспе

Күн мінажаты

Күн, Ай және жұлдыздар – аспанның сакралды денелері, оларға қазақтар ежелден мінажат еткен. Шоқанның пікірі бойынша, халықта олардың культіне байланысты көптеген ғұрыптар сақталған [1, 49 б.].

Жалпы, дүниежүзі халықтарының бірінде күнге көбірек мінажат етсе, ал енді бірінің айға құлшылығы көбірек болып келеді. Адам баласы өзіне аса қажетті, пайдасы, не болмаса зияны тиетін дүниелерден, құбылыстардан сескенеді, қорқады. О. Сүлейменовтің пайымынша, күнге құлшылық, әсіресе, солтүстік белдеуде орналасқан халықтарға көбірек тән болуы керек, өйткені олар үшін күннің қажеті ыстық белдеулерде тұратын халықтарға қарағанда маңыздырақ. Біздің ойымызша, қазақ мәдениетінде Ай да, Күн де өз орнымен қасиеттелген.

Қазақстанның ежелгі көшпелі және жартылай көшпелі жұрттарында Күннің культі өте ертеден басталады. Қола дәуіріндегі жерлеу орындарының үстіне салынған дөңгелек қоршаулар, сақтардың «мұртты» обаларының, қабірхана есіктерінің шығысқа қаратылуы, түркі заманының шығысқа қаратылып қойылған мүсін тастары – осылардың барлығы да бұл мәдени нысандарды қалдырушылардың Күнге, күншығысқа мінажат, ғибадат еткендігінің куәлары [2, 3, 4, 5].

Қазақ жерінде табылған «алтын адамдардың» киімінің негізінен қызыл және сары түстерден тұратындығы Күннің және оттың құдыретімен байланысты [6, 127-133 бб; 7, 16-17 бб.].

Ортағасырлық қимақтардың шығып келе жатқан күнді дауылпаздарды даңғырлатып қарсы алатындығы жөнінде дерек бар [8, 69 б.].

Қазақ ғұрпы бойынша, таңертең ас үстіне келген адам астан ауыз тиюге тиіс. Себебі, "Таңертеңгі асты тастама", "Таңертеңгі асты тастасаң – ауыл-үйің сені тастайды" деген тәмсіл бар. Сондықтан таңертеңгі ас үстіне келген адам жақсылық үшін астан ауыз тиіп аттанады. Таңертеңгі ас бір күндік өмірдің бастамасы. Таңертеңгі асты тастамай, көңілді отырып ішсе, сол күнгі жұмысың да оңға басады деп жорылады [9, 10 б.].

Кейінгі замандарда қазақтарда күннің культі оттың культіне ұласып кетеді.

Күннің культімен органикалық түрде күннің шығатын жағы – шығыстың ғибадаты тығыз байланысты. «Мұртты обалардың», ежелгі түрік тас мүсіндерінің, сондай-ақ, қазақтардың киіз үй есігінің шығысқа қаратылуы шығыстың ғибадатымен байланысты екендігінде дау жоқ [10, 26-27 бб; 5, 163-164 бб.]. Қазақ жерін мекендеген сақ, түрік тайпаларының, одан қазақтардың түсінігінде, Шығыс туумен, дамумен, өркендеумен, ал Батыс – жоғалу, жойылу, өліммен байланыстырылды.

Ғұндар таңертең ерте шығып келе жатқан күнге белін бүгіп мінажат еткен. Тәңірге сыйынғанда түріктер бетін шығысқа қаратқан. Көне түріктерде күннің нұрынан ананың құрсағында бала пайда болуы мүмкін деген түсінік болған [11, 93 б.].

Қазақтардың мифологиялық дүниетанымында Күн әйел затымен байланыстырылады [12, 5-10 бб.]. Бұған «Күн астындағы Күнікей қыз» (Қазақ көне ертегісі) да мысал бола алатын шығар.

Көнекөз адамдардың айтуына қарағанда, қазақтар кез келген жұмысты бастау үшін күннің шығу және батуы мезгілдері қолайсыз уақыт деп есептелінген (Автордың жинаған материалдары – бұдан әрі АЖМ). Екінті мен ақшам мезгілінің аралығында дауыс шығарып жыламайды, өксіп үһілемейді, ұйықтамайды, іс, киім тікпейді. Беймезгілде істелген істің берекесі болмайды деп жориды [9, 56 б.].

Ш. Уәлиханов өзімен замандас қазақтарда Күнге табыну ғибадатының болмауына байланысты өзінің таңданысын білдіре келе былай деген еді: Қырғыздарда (қазақтар - Ә. Т.) күнге қаратып дәрет сындырмау әдеті ғана сақталған, бұл осы уақытқа дейінгі бізге белгілі жалғыз ғана ғибадат белгісі» [1, 58 б.]. Жалпы, ертеректе күнге байланысты ғибадаттар қазақ жерін жайлаған жұрттарда аз болмағанға ұқсайды.

Ә.Диваевтің бұрынғы Ташкент уезінде тұрған қазақтар арасынан жинаған мәліметтері бойынша, Күн тозақтың оты, түбінде күнәкәр адамдар сол отқа салынып қинауға түседі [13, 84-86 бб.].

Ә. Диваевтың қазақтардың Күн қозғалысына байланысты, біздің ойымызша, барынша мұсылманшыланды, мына түсінігі қызықты. Ол бойынша, Жаратушы Күнге көтеріл деп әмір берсе, ол жалқауланып жатып алады, сонда періштелер оны күштеп, темір шынжырлармен аспанға көтереді. Ол ашуға булығып, қызарып кетеді, сондықтан, күн шыққанда қызарады. Күн батқанда да осы құбылыс қайталанады екен [14, 374-375 бб.]. Біз жоғарыда атап өткендей Күн ғибадаты көп жағдайда шығысқа мінажат ету, отты қасиеттеу ғұрыптарымен байланысты.

Арғы қазақтар мен бергі қазақтарда күнге мінәжәт отқа мінәжәтпен тығыз байланысты. Қазақ оттың тазалаушылық, аластаушылық қасиетіне қатты сенген. Пәле-жаланы қуғанда отпен аластаған, отпен ұшықтаған. Қазақ отқа түкірмеген, дәрет сындырмаған.

Көне қазақтарда, күнәлі адамдарды қинайтын – тозақ оты Күнде орналасқан деген де түсінік болған.

Орта ғасырларда түркі елінің ішіне бөтен жақтан келген адамдар бірден еніп кете алмаған. Олай етуге қатаң тыйым салынатын болған, себебі ол заманда қалыптасқан магиялық наным бойынша, бөтен елден келген адам, ең алдымен, отпен аласталып, өзімен ала келген бәле-жаласы болса, содан «тазарып», тек содан кейін ғана ел ішіне енуге мүмкіндік алған. Мәселен, Рим империясының түріктермен бейбіт шарт жасасу үшін келген елшілерінің алдынан бақсылар шығып, ең алдымен, елшілер алып келген заттардың бірін қалдырмай оңаша жерге жиып қойып, айналасына хош иісті түтін түтетіп, тоқтаусыз зікір салып, қоңырау соғып, дабыл қаққан. Елшілердің өздерін де лаулап жанған екі оттың ортасынан өткізіп, аластаған. [15, 22-226 бб.; 16, 27-28 бб.].

«Оты өшті», «түтін түтетері қалмады» деген тіркестер бір отбасының құруын, ұрпағының үзілуін бейнелеген. От үйдің, ырыстың қамқоршысы саналған. Оттың орнын басуға, әсіресе, отты сабауға тыйым салынған. Малға ауру-індет келгенде де оны отпен аластаған. Қыстаудан көшкен кезде де малды отпен аластау салты сақталған. Жайлауға шыға беріс көш жолына екі жерден үлкен от жағып, жетектелген түйелі көшті, айдалған қоралы қой мен сиырларды осы екі оттың ортасынан өткізіп аластаған. Әдетте, от басында «алас-алас, бар пәлемен талас» деп, пікір айтып, екі кемпір тұратын болған [16, 29 б.].

Қазақта жанып тұрған отқа май тастап, соның лапылына қарап болашақты болжайтын ырым бар. Май тасталған оттың жалыны ашық түсте болса – жақсылықтың нышаны. Оттың жалыны қарақошқыл болса – жамандықтың белгісі [9, 53 б.].

Қазақ от шашпайды. Ыстық күлді төкпейді. От шашса өрт шығады, күл төксе бұркырап көзді қармайды, сөйтіп, ойды адастырады деп жориды [9, 66 б.].

Күнге байланысты қазақта мынадай тиымдар бар:

- Күнге қарап дәрет сындырма.
- Күн батарда күнмен таласып жұмыс істеме.
- Күн батарда ұйықтама.
- Күн батқан соң қорадан мал шығарма.
- Күн шығарда ұйықтама [17, 262-б.].

Ай мінажаты

Көшпенділердің өмірінде сакралды аспан денесі Ай өте маңызды рөл атқарған. Көшпелі халықтарда бастапқыда ұзақтығы он айлық ай күнтізбесі болған. Қазақтардың және олардың ата-бабаларының алдымен жіңішке орақ түрінде ғана пайда болатын Ай 7 күннің ішінде жарты Айға толысып өседі. Келесі шерігінде (7 күн) Ай толысып шеңбер, дөңгелекке айналады. Бұны қазақ «онбесінде толған айдай» дейді. Ай өскенде сол жағына қарай толысып өседі. Ал енді келесі

кезеңде Ай біртіндеп оң жағынан бастап кетіліп 7 күннің ішінде тағы да жартыланады – жарты Айға айналады. Осы кетілу әрі қарай жалғасып қалған 7 күннің ішінде толық мүжіліп бітеді. Сонымен мөлшермен алғанда 28 күндік бір айдың алғашқы 14 күнінде Ай туады, өсіп өнеді, жетіледі, толысады. Ендігі қалған 14 күннің ішінде, былайша айтқанда, Айдың біртіндеп кему, мүжілу, тозу, жоғалып біту үдерісі жүреді. Сондықтан да Ай біздің ата-бабаларымыздың мифологиялық дүниетанымында, түсінігінде жаратылып пайда болудың, өсіп-өнудің, толысудың, одан біртіндеп кемудің, азаюдың, түбінде құрып бітудің нақты нышаны, аспандағы көрінісі болып табылған.

Қазақ Айдың 28 күндік бір циклын (айналымын) адам өмірімен салыстырған. Адам баласы да жоқтан бар болып жаратылады, туады, өсіп өнеді, толысады, бұдан соң қартаю басталып, қай жағынан болсын біртіндеп кемиді, мүжіледі, ең аяғында өліп жоқ болады [5, 122-123 бб.]

Жалпы, Азия құрлығындағы көне күнтізбенің тарихын зерттеуші Фролов деген ғалымның зерттеулеріне қарағанда, сонау палеолит заманында пайда болған алғашқы күнтізбені (календарь) әйел заты ойлап тапқан және де ол түп- түгел жатырда баланың пайда болуы, оның жетілуі және дүниеге келуімен және осы үдерістің мезгілдерін анықтап отыру үшін ойлап табылған. Және де ол 28 күндік Ай календары болған [18].

Өте бір кереметі, қазақта да бала көтеріп оны тууға байланысты өзінше әйелдер күнтізбесі болған. Бір айда отыз күн бар. Оның алғашқы үш күні "аспанда ай керінбейтін үш күн, оны «өлі күн» деп атайды да, бұл күндері екі жастың ақ тесекте кездесулеріне тыйым салынады. Бұл – халық есепшілерінің болжауына сүйенген дәстүр. Ал осындай әйел календарын жүргізетін аққол аналардың өзіндік есебі бойынша аяғы ауырлаған әйелдердің әрбір айы 27 күннен тұрады. Әрбір айдың, яғни осы әр 27 күннің басы оның етеккірі келген күнінен басталады. Бұл алғашқы айдың өзі үш тоғызға белінеді. Бірінші тоғыз – "етеккір тоғыз", екінші тоғыз – "арылу тоғыз", үшінші тоғыз – "кездесу тоғыз". Халықтық тәртіп бойынша "бірінші және екінші кезеңде кездессеңдер екеуің де ауруға ұшырайсыңдар" деп, олардың кездесуіне тыйым салынады. Халықтық түсінік бойынша, үшінші тоғыздың әр тақ күні неке төсегінде тән қосылса, олардан ұл туады, ал жұп күндері – қыз туады.

Ана тал бойына біткен баласын тоғыз ай, тоғыз күн көтереді. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, әрқайсысы 27 күннен болатын тоғыз айда 243 күн бар. Аққол аналар бұған үшінші "кездесу тоғызын" қосып есептейді. Осыдан келіп тіліміздегі "тоғыз ай, тоғыз күн" тіркесі орныққан. Тәжірибелі ана жаңылмас үшін сол сәтті күннен бастап дорбаға 243 құмалақ салып алады да, осы құмалақтың күніне біреуін лақтырып отырады, осылайша жүкті әйелдің күні жақындаған сайын құмалақ саны да азая береді [19, 57 б.].

Қазақтарда Ай-әйел туралы түсінік соңғы уақытқа дейін сақталғандығы жөнінде бұрынғы зерттеушілер жазған [20; 1, 58 б.].

Жаңа Ай туылғанда қазақтар оған сәлем беріп, былай деген:

Ай көрдік, аман көрдік.

Ат басындай алтын көрдік.

Қой басындай күміс көрдік.

Жаңа ай - жарылқа!

Ескі ай - есірке!

Айға сәлем бергенде, сәлем беруші бір аяғын бүгіп үш мәрте белін иген, содан соң жаз айы болса, ол жерден бір уыс көк шөп жұлып алып отқа тастаған. Егер айға сәлем берген жерден үйі қашық болса, сәлем берген жерден бір тал шөп жұлып алып, құлағының артына қыстырған (АЖМ).

Қазақ ай толып, дөп-дөңгелек болып туғанда да сәлем береді. Айға қарап тілек айтып, бет сипайды. Онысы көңіл айдай жарық болсын, сөзім айдай толсын дегені [9, 66 б.].

Айға байланысты қазақтың наным-сенімі туралы Ш. Уәлиханов мынандай мәлімет береді: "Қырғыздар (қазақтар. - Ә.Т.) Айда кемпір отырады дейді (бұл айдың бетіндегі дақтардың адамның бетіне ұқсатуынан болар). Қырғыздар айға ұзақ қарамайды, сенім бойынша айдағы кемпір адамның кірпіктерін санап қойса, ол адам өледі деп есептеген. Дәрет сындырғанда адам бетін Айға қаратпайды. Жалпы Айға үлкен ғибадатпен қарайды» [1, 58 б.].

Қазақ аңызы бойынша, Ай мен Күн әдемі егіз болған екен, алайда, бірінің сұлулығын бірі қызғанып, ақырыбір-бірін жек көріп кетеді. Бірде Күн-ару Ай-арудың бетін тырнап алады, осыдан, оның бетінде дақтар қалып қояды [21, 230 б.]. Қазақ тілінде егіздердің бәсекелестік тақырыбы дуалистік мифтерде кең тараған болып табылады.

Сұлулықтың Ай мен Күндей қос белгісі қазақ өлеңдерінде былай бейнеленген:

Бір қыз бар Маралдыда Қорлы-қайың

Табиғат берген екен Күн мен Айын

Ахау Гулдерайым, Күн мен Айым.

Жаңа туған Айға қарап, қазақтар сол айдың ауа-райын болжаған. Егер айдың орағы тік орналасса немесе соған жақын жатса (яғни, тігінен туса) бұл қалпы айдың өзіне жайсыз, ал шаруаға жайлы деген. Ал ай шалқасынан жатып туса онда «өзіне жайлы, шаруаға жайсыз деп есептеген».

Қазақ кейбір ұзаққа созылған тері, ішкі құрылыс, психикалық ауру түрлерін жаңа ай туған кезде емдеген [22, 144 б.].

Қазақта Айға байланысты мынадай ырым-сенімдер бар:

Ай шалқайып туса, күн суытады. Ай еңкейіп туса, қыс - жылы, жаз - ыстық болады. Ай мүйізге ұқсап шаншылып туса, күн қыста желді, суық. Жазда аңызак желді болады. Ай дөңгеленіп туса, қыс аязды болады. Аспандағы бұлттар ақ шарбы болып баяу қалқыса, күн жақсы болады.

Айдың мүйізі үшкір болса, ауа-райы жақсы болады, ал мүйіздері шалқақ болса күн бұзылады [23, 75-76-бб.].

Қазақ баласы айға телміріп, ұзақ қарамайды, түнде жұлдыз санамайды. Айда бір кемпір бар, айға телміріп қарасаң, әлгі кемпір сенің кірпігіңді санайды, кірпігі саналған адам қазаға ұшырайды деп жориды [9, 43 б.].

Бұл адамдардың күнәсінің көптігінен аспанды билегісі келген Ібілістің ісі, сондықтан ерте кездегі қазақтар Ібіліс айды қолымен ұстап жібермей тұр деген түсінікпен қатты дауыс көтеріп шулап, темірден жасалған заттарды бір-біріне қатты соғып, әртүрлі әрекеттер жасаған.

Халық ұғымында жаңа ай туғанда қолға алған іс жақсылық нәтиже береді. Сондықтан айға бата жасап: "Жаңа ай өлгендердің күнәсін кешір, тірілердің тілегін орындап, қуанышына атып, бақытқа кенелт" деп, ауруы бар адамдар өзін аурудан қайғы-мұңнан алыстауын сұрайтын болған. Халық сенімінде қолына сүйел шыға беретін адам жаңа ай туғанда "ай-ау, сүйелімді ал да, қолымды бер" деп тілек тілесе сол тілегі орындалады.

Қазақтың қариялары жаңа ай туғанда соған қарап тағзым етіп, алақанын жайып: "ай көрдік, аман көрдік, баяғыдай заман көрдік. Амандықпен осынша жасқа келдік. Ескі айда есіркелдің! Жаңа айда жарылқа! — деп бетін сипап, тілек етеді. Үлкендер: "Көкте тәңір, жерде әулие бар", — деп балалардың аяғын аспанға көтертпеген [23, 79-80 бб.].

- Жаңа туған айды алғаш көргенде тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінәжәт етеді де, сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып, отқа тастайды. Бұл — әулетім оттай қаулап өсе берсін дегені [9, 52-б.].

Ерте кездегі түркілер, жаңа ай туғанда дені сау адамдардың бетіне қарап, бала-шағам аман болсын деп құран оқып, жақсы адамдармен әңгімелесіп, солардың қасиетін қабылдауға тырысқан. Және айға тесіліп қарауға рұқсат етпеген. Қарағанда көз алдына пышақ, алмас секілді өткір заттарды ұстаған.

Халық ұғымында айдың тұтылуы алланың ісі, осы кезде ол қолымен айдың бетін жабады. Сондықтан айдың тұтылуы тоқтағанша Құран сүрелерін оқып отыру керек.

Халықтың тағы бір сенімінде айдың бетіне пайғамбардың сәулесі түскен. Құрандағы күнге де, айға да табынбай, Аллаға бағынуды талап ететіні сондықтан болса керек.

Халық ұғымында айдың тұтылуы жердегі адамдардың көбейген күнәсі үшін, Алланың қолданған жазасы. Сондықтан құран оқып айдан кешірім сұрау керек. Сондай-ақ, бұл адамдардың күнәсінің көптігінен аспанды билегісі келген Ібілістің ісі, сондықтан ерте кездегі қазақтар Ібіліс айды қолымен ұстап жібермей тұр деген түсінікпен қатты дауыс көтеріп шулап, темір заттарды бір-біріне қатты соғып, Ібілісті қорқытып, айды қыспақтан босатып аламыз деп әртүрлі әрекеттер жасаған [23, 79-80 бб.].

Қазақ Күн тұтылса – мұсылманға, Ай тұтылса – кәпірге көрінеді, патшалары өледі деп жориды [9, 27 б.].

Қазақ Айға, Күнге қарап тұрып түзге отырмайды. Ал құбыла жаққа, күнбатысқа қарап тұрып бұлай істеуге тіпті де болмайды. Бұлай істеу әрі күнә, әрі рух шамданып, ұшынады, ауру иелеп, қуығы тұтылады, жіңішке ауруға тап болады, ауызы қисаяды деп ырымдайды [9, 22 б.].

Қазақта Ай сәулесін бетіңе түсіртпе, Ай толғанда желі тартпа, Ай толғанда жолға шықпа, Ай толғанда көшпе, Ай толғанда қыз ұзатпа, Ай толғанда үй тікпе, Жаңа ай туғанда қойға қошқар жіберме деген де тиымдар бар [17, 261 б.].

Қазақ: «Ай құлақтанса - аяғыңды сайла, күн құлақтанса – күрегінді сайла» дейді. Оны – Ай қораланса күн жылы болады, Ай шалқасынан туса – қатты аяз болады. Ай қырынан туса – күн жылы болады деп жориды.

Қазақ баласы Айға телміріп қарамайды, түнде жұлдыз санамайды. Айда бір кемпір бар, Айға телміріп қарасаң, әлгі кемпір сенің кірпігіңді санайды, кірпігі саналған адам қазаға ұшырайды деп жориды.

Қазақ өрттің алдына ақ құяды. Онысы оттың тәңіриесінне жалынып-жалбарынғаны, сонда өрт тез өшеді деген.

Жаңа туған Айды алғаш көргенде тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінажат етеді де, сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып отқа тастайды. Бұл әулетім оттай қаулап өсе берсін дегені.

Аспандағы жұлдыз әрбір адамның жанының бейнесі саналады. Бір жұлдыз ағып түссе – бір жан үзілді деп нанады.

Жұлдыздар қазақ дүниетанымы мен сенімдерінде

XIX ғасырдың ортасындағы орыс саяхатшысы Матвей Ястребов былай деп жазған еді: «Ең алғашқы астрономдар көшпелі халықтар болғаны даусыз. Кең далада мал бағып өмір сүру олардың аспан денелерінің қозғалысына үнемі бақылау жасауға мүмкіндік тудырды және де сол аспан денелерінің адамның денсаулығына, рухани жай-күйіне әсер ететіндігі жөнінде өзінше жорамалдар жасауды тудырды» [24, 306 б.].

Шоқан былай деп жазған: «Кейбір қазақтардың ойынша, жұлдыздар асыл тастардан үйілген таулар, олар жерден соншалықты қашықтықта, нүктедей болып қана көрінеді. Қазақтар жұлдыздардың жер бетіндегі бақытқа әсер ететініне сенеді, халық арасында көк күмбез жайлы әңгімелер де баршылық. Енді біреулердің пікірінше, әрбір жұлдыз жердегі әрбір адамның жанымен сәйкестік тұтастықта, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да жерге ағып түседі. Аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қазақтар менің жұлдызым жоғары дейді. Болып-толған бақытты адамды «жұлдызы жанған деседі» [1, 56-57 бб; 25, 209 б.]. Осыған ұқсас түсінік Кавказ елдерінде де болған [26, 137- 138 бб.].

Өмірде жолы болған адамдар туралы қазақтар "Жұлдызы жоғары", "Жұлдызы жарық адам" деген (Автордың жинаған материалдары – бұдан әрі - АЖМ).

Қазақтардың тағы бір көне діни түсінігі бойынша «жұлдыздар Алла тағаланың аспанда жаратқан тастары, жындар аспанға көтерілгенде періштелер осы тастармен оларды қуалап ұрады» [13, 84 б.].

С.Е. Маловтың сөзідігі бойынша, ежелгі түріктер ғаламшарды «нысан» деп атаған. М.Ә. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» трагедиясындағы Нысан-абыз ұлы әулие, жұлдызнамашы, дүние сырының білгірі болса керек [27, 212 б.].

Көне қазақтар аспандағы Күн мен Айдан басқа бес үлкен планета-жұлдыздарды жақсы білген. Олар Есекқырған, (латынша - Юпитер, арабша - Мүштәри), Кіші Шолпан (латынша – Меркурий, арабша- Үтәрид (Ғытард), Шолпан (қосымша аттары Керуен жұлдызы, Өмірзая, Тұлқатын, латынша Венера, арабша -Зохра), Қоңырқай жұлдыз (латынша – Сатурн, арабша - Зухаль), Қызыл жұлдыз (латынша – Марс, арабша -Миррих). С.Г.Кляшторныйдің пайымдауынша осы жеті аспан денелері жөнінде түріктер ең бері болса түрік қағандықтары кезінен бері біледі [28, 32 б.].

Көне дүние халықтарында Күн мен айдан кейін ең бір қасиетті саналған жұлдыз Шолпан жұлдызы еді. Оны шумерліктер сегіз тармақпен белгілеп, дингир – құдай деп есептеген [29, 201-202 бб.].

Ш. Уәлиханов бойынша: «Жетіқарақшы (Большая Медведица), қазақ арасындағы аңыз бойынша: бұл жұлдыз жеті қарақшының рухы, олар өлгеннен соң жеті жұлдызға айналған, тағы бір аңызда: жеті қарақшы күні бойы ұрлық жасайды да, түн бола өздерінің күндізгі жасаған күнәларына қайғырады. Жеті қарақшы өлгеннен кейін жеті жұлдыз болып кетіпті. Жеті ұрының тұтқынында Үркердің қызы бар» [1, 180 б.].

Қазақ космогониясы мен күнтізбенің білгірі М.У.Искаков «қарақшы» сөзінің ежелде «күзетші», «қарауылшы» деген мағынаны білдірген, оларды «Жеті кәміл піріміз» деп есептеген», - дейді [27, 204-205 бб.].

Қазақтардың күнтізбелік танымында Үркер жұлдызы маңызды орынды алған. Ол бойынша, жыл мезгілдерінің ауысуын анықтап, күнтізбе жасап отырған. Г.Н. Потаниннің қазақтардың арасынан жазып алған аңызы бойынша, «... бұрынырақта Үркер он екі жұлдыздан тұрған, сол себепті, ол кезде көктем, жаз мезгілі болмаған, мәңгі қыс ғана болатын*. Жануарлар қалай болғанда да Үркерді тауып, оны жоюды ойлаған. Жылқы қуып жүріп Үркердің төрт жұлдызын ұстайды да, таптап тастайды, түйе, екеуін тарпиды, ал алтауы сиырдың тұяғымен жаншылады. Алайда, сиыр тұяғының айыр болғандығынан және сиырдың ұқыпсыздығынан алты жұлдыз аман қалады, сондықтан, ендігі жерде қыс алты айға созылатын болған. Бұған ашуланған жануарлар сиырдан жұлдыздарды неге аман жібергенін сұрағанда, сиыр: «Ыстықта пысынап жүргенше, суықта сықырлап жүрген жақсы», - депті. Сондықтан да, сиыр суықтан қорықпаса керек» [30, 124-125 бб.].

Қазақтың басқа аңызы бойынша, жеті қарақшының бірі Үркердің қызын ұрлап кетеді (АЖМ). Үркердің Жетіқарақшыны үнемі өкшелеп жүретінін қазақтар жақсы байқаған. Жетіқарақшының топ басшысы Қыранқарақшы Үркердің қызы Үлпілдекті мінгестіріп алып, үнемі қашып жүретін және ол қызын құтқармақ болып, қуып жүреді. Қазақтар Үркерге қарап түннің қай уақыты екенін және жыл мезгілін анықтайды [1, 57 б.].

Г.Н. Потанин материалдары бойынша, қазақта мынадай түсінік бар: Үркер жерге түскен соң, қырық күн жерде жатады. Үркердің жерге түсуімен байланысты, мамыр айының соңында, маусым айларында жерге көк шығып, жер беті көкке оранады. Жерге түскен Үркер көк шөпті жер бетіне «қуып» шығарады. Үркер жерде неғұрлым ұзақ жатса, соғұрлым жер шөпті болады, мал тойынады [30, 124 б.].

Барлық түркі тілдерінде «Үркер» атауы үндес айтылады. С.Е.Маловтың пікірінше, «үркер» - «мал табыны» дегенді білдіреді. Х.Абишевтің түсіндіруінше, түні бойы жылқы бағатын

жылқышылар, мал күзететін малшылар бөлектеу шоқталып тұрған бір топ жұлдызды үріккен жылқыға ұқсатып «үркер» деп атаған шығар, дейді [21, 284 б.].

Қазақтарда Үркерге байланысты ырымдар мен ауа райын дәл топшылаулар өте көп. Ол бойынша: "Үркерлі айдың бәрі қыс" "Үркер жерге түспей жер қызбайды"; "Үркер жерге түсерде қой қырқылады"; "Үркер туса сорпа ас болады"; "Үркер көтерілгенде шөп те көтеріледі, бидай бас тартады" (АЖМ және т.б.) [27, 206 б.]. Қазақтар: егер «Үркер суға түссе (яғни, көл не өзен бар жерге түссе) қыс қатты болады, егер құрғақ жерге түссе, қыс жайлы болады...» деген. Сондай-ақ, Үркер жерден көтеріле бастағанда жауын-шашын болады, жел тұрады; егер жауын-шашын мол болса, жыл жақсы болып, мал өседі, егер аз болса- құрғақшылық болып, жем-шөптің аз болады деп сенген [30, 124 б.].

Ұзақ жолға шығардың, көшердің алдында қазақтар жұлдыздардың тууына мән берген. Жаңа жұлдыз туып келе жатқанда жолға шығуға болмайды деп есептеген. Әйтпегенде, жұлдыздар: "Білмегенге білдіремін, біле тұра білмегендей болып көшсе, бүлдіремін" дейді екен. Біздің ел ішінен жинаған материалдарымыз бойынша, жұлдыздар сапарға шығуға «жайсыз» орналасқан жағдайда, ырымшыл қазақтар тиісті бағытқа қарай қырық қадам жүріп, қайта оралған (АЖМ). Бұл астрологиялық нанымдар қазақтардың батырлар эпостарынан да көрініс тапқан. Мысалы, «Қамбар батырда»:

Қара қасқа тұлпарға.

Жұлдыздың мініп оңынан,

Сәтті күні шығайын.

«Қобыланды батыр» жырында мынандай жолдар кездеседі:

"Найзасы аумай қолынан.

Жұлдызы туып оңынан.

Кобыланды сонда шу деді".

Қазақта кейбір жұлдыздардың атауы тұрмыстық, шаруашылық және қоғамдық ұғымдар атуымен байланысты. Мысалы, «Темір қазық», "Жеті қарақшы" (Үлкен Аю), "Құс жолы" "Шолпан", "Зухра". Көріп отырғанымыздай, әлемнің мифологиялық, космологиялық бейнесін жасауда адам баласы қоғамындағы бар үлгілер пайдаланылады [31, 49 б.].

Кассиопеяның бес жұлдызын қарақұртқа ұқсайтындықтан «қарақұрт» деп атаған. Адамды қарақұрт шақса, науқасты сол жұлдызға қаратып, былай деген:

Қарақұрт, қарақұрт уыңды ал!

Мына бейшараға көзің сал.

Малы жанының садағасы.

Осы өлімнен алып қал.

Күйту, күйту, күйту (АЖМ).

Қазақта ауа-райы, табиғат құбылыстарына қатысты көптеген ырымдар болған. Олардың кейбірі халықтың метеорологиялық тәжірибе, біліміне негізделсе, енді біреулері таза соқыр сенімге негізделген. Мысалы, "Ай қораланса арбаңды сайла, күн қораланса күрегінді сайла"; "Кешкі Күн құлақтанса, қатының ұл тапқандай сүйін. Ертеңгі күн құлақтанса, елінді жау шапқандай күйін"; "Жұлдыз шақшиып тұр екен, ертең аяз болады"; "Жұлдыз жыпылықтап кетіпті боран болады" деген жорамалдар (АЖМ); [32, 218-б.; 33, 338, 455 б.].

Құйрықты жұлдыздың пайда болуын қазақ келе жатқан бір апатқа, ауа-райының кеселінен малдың қырылуына жорыған [21, 232 б.]. Қазақтың соқыр сенімге негізделген танымы бойынша құйрықты жұлдыз – қысқа ғұмырдың белгісі. Сүйікті ұлы Әбдірахман қайтыс болғанда ұлы Абай былай деген:

Құйрықты жұлдыз секілді,

Туды да көп тұрмады...

Қазақтың халықтық наным бойынша, Құс жолы – құстардың ұшу жолын көрсететін бағыттаушы, сондықтан оның аты солай қойылған. [1, 180 б.]. Зерттеуші С.Қондыбай қазақ мифологиясында дария, өзенмен шендестіру бар екенін айтады [34, 176-177 бб.].

Қазақтар жұлдыздардың тазалаушы, аластаушы қасиетіне сенген. Сондықтан болар, өліктің үстіне жапқан киізді, кілемді, көрпені "Жұлдыз көрсін, жел қақсын" деп, түнге ашық аспан астына қалдырады.

Қазақта жұлдызға байланысты мынадай сенімдер бар:

Егер жұлдыздар айқын жарық шашса – қатты жел, болмаса жаңбыр болады. Жұлдыз сирек көрінсе, ертеңінде ауа-райы бұзылады. Ал жұлдыздар жиі туса, жазда ыстық, қыста – д аязды болады [23, 75 б.].

Халық ұғымында аспандағы жұлдыздар адамдардың бір сыңары, бір жұлдызы ағып түссе, біреуі өледі, бір жұлдыз туса, бір нәресте өмірге келеді.

Жас жұбайлар үйленіп, той жасап жатқан күні, аспандағы жұлдыздар тығыз, тым көп болса, олар өте тату тұрады және балалары да көп болады деген ұғым қалыптасқан.

Халық ұғымында аспандағы жұлдыздарды санауға болмайды. Онда қолға сүйел шығады, болмаса ауру болып кетеді [23, 80 б.].

Аспандағы жұлдыз әрбір адам жанының бейнесі саналады. Бір жұлдыз ағып түссе – бір жан үзілді деп нанады [9, 52 б.].

Бейтаныс екі кісі жол үстінде кездесіп, бірімен-бірі тез шүйіркелесіп кетсе, жұлдыздары жарасқан деп саналады. Біріне-бірі жұғыса алмай, мәміледе болса, жұлдызы қарсы тұр деп ұйғарылады [9, 58 б.].

Жайлау үстінде далаға қазан асқанда түбіндегі судан жұлдыздар шоғыры көрінсе – мал өседі, төл көбейеді, байлық артып, дәулет шалқып, рахат өмір сүреміз деп ырымдайды. Отқа май құйып қоздандырып, ақ тілеу тілейді [9, 22 б.].

Қазақтың көне түсінігі бойынша, тірі және өлі табиғатта мәңгілік ештеңе жоқ. Өмірдің өзі туу мен өлімнен тұратын мәңгілік айналымды білдіреді.

Мысалы, табиғаттың «өлімі» туралы қазақ былай деген:

Ай менен күннің, өлгені.

Қызарып барып батқаны.

Қара жердің өлгені

Бетін ақ қар жапқаны.

Ағын судың өлгені

Бетінде мұз жатқаны

Қара таудың өлгені

Төбесін бұлт шалғаны (АЖМ).

"Батар күннің атар таңы бар" деген нақыл сөз табиғат пен қоғамдағы ылғи да айналып келіп отыратын өзгерістер сипаттайтын натуралистік дүниетанымнан туындаған. Қазақ күннің шыққан және батқан кездерінде басқа жұмыстың бәрін сырып қойып, тек тілек тілеген. Өйткені осы мезгілдердегі тлек аса қабыл болады деп есептеген (АЖМ).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов.// Собрание сочинений в пяти томах. 4-том. – Алма-Ата: Главная редакция советской энциклопедии, 1985. - 461 б.
2. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1966. - 435 б.
3. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. - Алма-Ата: Наука, 1963. - 300 б.

4. Акишев К., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. - Алма-Ата, 1979.
5. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 214 б.
6. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. - Алма-Ата: Наука, 1984. - 176 б.
7. Толеубаев А.Т. Из опыта научной реконструкции костюма сакского «золотого человека из Шиликты» // Материалы международной научно-практической конференции III Оразбаевские чтения. - Алма-Ата: «Қазақ университеті». 2011.
8. Рашид-ад-Дин Ф. Огуз наме. Пер с персид., предис., коммент., прим. и указ. Р.М.Шукюровой. - Баку, 1987.
9. Қайырбайұлы А., Бопайұлы Б. Қазақ ырымдары. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. - 159 б.
10. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - Алма-Ата: «Ғылым», 1993.
11. Безертинов Р.Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов. - Казань, 2004.
12. Ертегілер. 2-том // Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. - Алматы: «Жазушы», 1988.
13. Диваев А. Небесные планеты по воззрениям киргизов/ Еженедельник Туркестанского народного университета, 1818. №3. 84-86-бб.
14. Диваев А.А. Легенды о происхождении албасты, джинна и дива // ИОАЭ при Казан.ун-те. 1897. Т.14, вып.2.
15. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. 1990.
16. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалық зерделеу). - Алматы: Ғылым, 1995.
17. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. - Алматы: Санат, 1997. - 458-б.
18. Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. - Новосибирск, 1974.
19. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл. Құрастырушылар: Б.Әлімқұлов, Е.Әбдраманов. - Алматы, «Санат». 1994. - 240 б.
20. Потанин Г.Н. Вопросы по изучению поверий, сказаний, суеверных обычаев и обрядов у киргизов и сибирских татар // КСГ, 1894. № 29, 30, 31. - 3-б.
21. Әбішұлы Х. Халық астрономиясы. - Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1959. - 220 б.
22. Құдайбергенова А. Сырдарияның төменгі ағысындағы қазақтардың әдет-ғұрпы мен салт дәстүрлер ерекшеліктері // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Ғылыми баспа орталығы, 2001. - 143-157,- 426-бб.
23. Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдері. - Алматы: «Қағанат», 1999. - 120-б.
24. Ястребов М. Киргизские шаманы // Москвитянин, 1851. - №8. 2-кітап.
25. Валиханов Ч.Ч. Тенгри (Бог) // Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. - Алма-Ата, 1984.
26. Религиозные верования народов СССР. - М., 1951. Т.2.
27. Искаков М.У. Народный календарь. - Алма-Ата, 1980. - 212 б.
28. Кляшторный С.Г. Представление о времени и пространстве в древнетюркских памятниках // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. - Алма-Ата, 2001.
29. Сулейменов О. О происхождении древнетюркских языков и письменностей. - Алматы, 2002.
30. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб., 1881. Вып. 2.
31. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. - М.: Наука, 1982. - 222 б.
32. Қазақ халқының мақал-мәтелдері. - Алматы: «Жазушы», 1980. -352 б.
33. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6-том. - Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1982.
34. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Екінші кітап. - Алматы, 2004.

References

1. Valihanov Sh.Sh. Sledi shamanstva u kirgizov // Sbranie soshineniy v piyat tomah. 4-tom. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya sovetskoi ensiklopediya sovetskoi ensiklopediy, 1985. - 461 b.
2. Margulan A.H., Akishev K.A., Kadirbaev M.K., Orazbaev A.M. Direvnaiya kultura Centralnogo Kazakhstana. - Alma-Ata: Nauka, 1966. - 435 b.
3. Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevniyaya kultura sakov I usuney dolini reki Ili. – Alma-Ata: Nauka, 1963. - 300 b.
4. Akishev K., Baipakov K.M. Voprosi arheologiy Kazakhstana. – Alma-Ata, 1979.
5. Toleubaev A.T. Relikti doislamskih verovaniy v semeynoy obriyadnosty kazahov. – Alma-ata: Gilim, 1991. - 214 b.
6. Akishev K.A. Iskustva I mifologiya sakov. – Alma-Ata: Nauka, 1984. - 176 b.
7. Toleubaev A.T. Iz opita naushnoy rekonstruksiy kostiuma saksakogo «zolotogo sheloveka iz Shilikti» // Materiali mejdunarodnoi naushno-praktisheskoi konferensiy III Orazbaevskie shteniya. – Alma-Ata: «Khazakhuniversiteti». 2011.
8. Rashid-ad-Din F.Oguz name. Per c persid, predis., komment., prim. iukaz. R.M.Shukiurovoi. - Baku, 1987.

9. Khayrbayuli A., Bopayuli B. Khazakh irimdari. - Almaty: «Khazakh ensiklopediyasi», 1998. - 159 b.
10. Puteshestvie v vostoshnie strani Plano Karpini I Rubruka. – Alma-Ata: «Gilim», 1993.
11. Bezertinov R.N. Tengiryanstvo – religiya tiurkov I mongolov. - Kazan, 2004.
12. Ertegiler. 2-tom.// Khazakh halikh adebiati. Kop tomdik. - Almaty: «Zhazushi», 1988.
13. Dibaev A. Nebesnie planeti po vozzreniyam kirgizov/ Ezhenedelnik Turkestanskogo narodnogo universiteta, 1818.
- №3. 84-86-bb.
14. Divaev A.A. Legendi o proishojdeniy albasti djinna I diva// IOAE pri Kazan.un-te. 1897. T.14, vip.2.
15. Frezer Dj. Zolotaiya vetv. 1990.
16. Ahmetov A. Turki tilderindegi tabu men evfemizmdar (salistirmali etnologistikalik zerdelev). - Almaty: Gilim, 1995.
17. Seydimbek A. Khazakh alemi. Etnomadani paymdau. - Almaty: Sanat, 1997. - 458-b.
18. Frolov B.A. Shisla v grafike paleolita. - Novosibirsk, 1974.
19. Kuyeu keltir, hiz uzat, toyindi hil. Khurastirushilar: B.Alimhulov, E.Abdiramanov. - Almaty, «Sanat». 1994. - 240 b.
20. Potanin G.N. Voprosi po izusheniyu poveriy, skazaniy, suvernih obishaev I obriyadov u kirgizov I sibirskih tatar.// KSG, 1894. № 29, 30, 31. - 3-b.
21. Abishuli H. Halih astronomiyasi. - Almaty: Khazakh memleket baspasi, 1959. - 220 b.
22. Khudaibergenova A. Sirdariyaning tomengi agisindagi khazakhtarding adet-gurpi men salt dasturler erekshelikteri.// Obishay I obriyadi kazakhov v proshlom I nastoiyashem. Gilimi baspa ortaligi, 2001. - 143-157,- 426-bb.
23. Khanarbaeva B. Khazakhting nanim-senimderi. - Almaty: «Haganat», 1999. - 120-b.
24. Iyastrebov M. Kirgizskie shamani.// Moskvitiyanin, 1851. №8. 2-kitap.
25. Valihanov Sh.Sh. Tenkri (Bog).// Sbranie soshineniy v piyati tomah. T.1. – Alma-Ata, 1984.
26. Religioznie verovaniya narodov CCCR. - M.,1951. T.2.
27. Iskakov M.U. Narodniy kalendar. – Alma-Ata, 1980. - 212 b.
28. Kliyashtorniy S.G. Predstavlenie o vremeni I prostranstve v drevnetiurkskih pamiyatnikah.// Drevnetiurkskaya civilizatsiya: pamiyatniki pismennosti. – Alma-Ata, 2001.
29. Suleymenov O.O. Proishojdeniy drevnetiurkskih iazikov I pismennostei. - Almaty, 2002.
30. Potanin G.N. Osherki Severo-Zapadnoi Mongolii. SPb., 1881. Vip. 2.
31. Ahundov M.D. Konsepsiy prostranstva I vremeni: istoki, evoliusiya, perspektivi. - M.: Nauka, 1982. - 222 b.
32. Khazakh halihining mahal-matelder. – Almaty: «Zhazushi», 1980. -352 b.
33. Khazakh tilining tusindirme sozdigi. 6-tom. - Almaty: KhazkahCCR-ning «Gilim» baspasi, 1982.
34. Hondibay S. Argikhazakh mifologiyasi. Ekinshi kitap. - Almaty, 2004.

МАЗМҰНЫ

Алиясова В.Н. ҚАЗАҚСТАН МҰРАЖАЙЛАРЫ ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАРДЫ САҚТАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУ ОРТАЛЫҚТАРЫ РЕТІНДЕ	8
Атығаев Н. XVI –XVIII ғғ. ҚАЗАҚ-ҮНДІС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ТАРИХЫНА	17
Базарбаева Ғ.А., Жұмабекова Ғ.С. САРЫАРҚАНЫҢ КӨНЕ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨНЕРІНДЕГІ ЗООМОРФТЫ БЕЗЕНДІРІЛГЕН ЗАТТЫҢ АТРИБУЦИЯСЫ.....	31
Бисембаев А.А. ОЙЫЛДЫҢ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ ҚҰМДЫ МАССИВТЕН ЖАҢА ТАБЫЛҒАН «ЕЖЕЛГІ ВЕНГРЛЕР» ТОРЕВТИКАСЫ.....	38
Жұмабекова Ғ.С., Бейсенов А.З., Базарбаева Ғ.А. «ТАУЛАР БЕЛДЕУІ» КӨНЕ ТҰРҒЫНДАРЫ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ МЫСЫҚ ТҰҚЫМДАС ЖЫРТҚЫШТАР БЕЙНЕЛЕРІ.....	45
Исеналинов А.Р. ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ МГИНСК-СИНЯВИНСК ЖОТАСЫНДАҒЫ ШАЙҚАСТАРҒА ҚАТЫСУЫ.....	52
Касенова Б.Б., Келдібаева Д.Р. ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯДАҒЫ ҚЫТАЙДЫҢ ГЕОСАЯСИ МҮДДЕЛЕРІ.....	60
Қозғамбаева Ғ.Б. ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ БАСЫН ҚОСҚАН ТҰҢҒЫШ ҚҰРЫЛТАЙДЫҢ ШАҚЫРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ (25 ЖЫЛ).....	72
Күлсариева С.П., Боранбаева Ж.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОСТКЕҢЕСТІК ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІК.....	77
Құрманалина Н.Н. ҚАЗАҚ-ЖОҒАР ҚАТЫНАСЫ АЛЫС ШЕТЕЛ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ.....	89
Легкий Д.М. «ОЛ СІБІР МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЕКАРАСЫНДА ҚОСТАНАЙ ҚАЛАСЫНА ҚОНЫСТАНДЫ» МИХАИЛ БАХТИННІҢ ҚУҒЫНДАЛУ ТАРИХЫ: ПРОБЛЕМАЛАР, ІЗДЕНІСТЕР.....	100
Мамыров Т.Б., Артюхова А.О. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ТАС ҚҰРАЛ- ЖАБДЫҚТАР КОЛЛЕКЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ.....	110
Марьяшев А.Н., Горячев А.А. СОЛТҮСТІК ТЯНШАҢ ҚОЛА ДӘУІРІ ҚОНЫСТАРЫН ЗЕРТТЕУ.....	115
Нұрсұлтанова Л.Н., Санатова М.К. ЕУРОПА ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	129
Омарбаев Ы.Қ. ҰОС КЕЙІНГІ КЕҢЕС АЗАМАТТАРЫНЫҢ РЕПАТРИАЦИЯЛАНУЫ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ПАСПОРТ ҚЫЗМЕТІНІҢ КӨРІНІСІ.....	142
Омарбеков Т., Отарбаева А.Б. «ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ» ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	149
Онғарұлы А. ЖЕТІСУ САҚТАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ІРІ ОБАЛАРДЫҢ АЛАР ОРНЫ.....	159
Оразбаева А.И. ЕУРАЗИЯ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ "СОҒЫС" ФИЛОСОФИЯСЫ.....	166
Орынбаева Ғ.У. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АУЫЛДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ (ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА).....	177
Өтепова Г. «ҮШ ЖҮЗ» ҰЛТТЫҚ ПАРТИЯНЫҢ ТАРИХЫНАН (ПАРТИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУ 100 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН).....	194

Төлеубаев Ә.Т.	
ҚАЗАҚТЫҢ АСПАН ӘЛЕМІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТҮСІНІКТЕРІ, ҒҰРЫПТАРЫ.....	210
Хамитова М.А.	
ТЫҢ АРДАГЕРІ КӨМШАТ ДӨНЕНБАЕВА ТУРАЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ	
МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕР.....	221
Хасенова Б.М.	
АРЫСТАН БЕТПЕРДЕЛІ БІЛЕЗІКТЕР: БІР ӘШЕКЕЙДІҢ ТАРИХЫНАН.....	226
Хасенова Б.М.	
ҚИМАҚ ҚАҒАНАТЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ: ТОРЕВТИКА ДЕРЕКТЕРІ.....	230
Шахидулла Д.М., Мұхажанова Т.Н.	
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚ-ТҮРІК МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖАҒАРУЫ.....	234

СОДЕРЖАНИЕ

Алиясова В.Н. МУЗЕИ КАЗАХСТАНА КАК ЦЕНТРЫ СОХРАНЕНИЯ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ	8
Атыгаев Н. К ИСТОРИИ КАЗАХСКО-ИНДИЙСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В XVI-XVIII ВВ.....	17
Базарбаева Г.А., Жумабекова Г.С. К АТРИБУЦИИ ЗООМОРФНО ДЕКОРИРОВАННОГО ПРЕДМЕТА В ИСКУССТВЕ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ САРЫАРКИ.....	31
Бисембаев А.А. НОВЫЕ НАХОДКИ «ДРЕВНЕВЕНГЕРСКОЙ» ТОРЕВТИКИ ИЗ ПЕСЧАНЫХ МАССИВОВ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ УИЛА.....	38
Джумабекова Г.С., Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. ИЗОБРАЖЕНИЯ КОШАЧЬИХ ХИЩНИКОВ В КУЛЬТУРЕ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ «ПОЛОСЫ ГОР».....	45
Исеналинов А.Р. УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ В СРАЖЕНИЯХ НА МГИНСКО-СИНЯВИНСКОМ ВЫСТУПЕ.....	52
Касенова Б.Б., Келдибаева Д.Р. ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ КИТАЯ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ.....	60
Козгамбаева Г.Б. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПЕРВОГО ВСЕМИРНОГО КУРУЛТАЯ КАЗАХОВ.....	72
Кульсариева С.П., Боранбаева Ж.А. ПОСТСОВЕТСКАЯ ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ.....	77
Курманалина Н.Н. КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ДАЛЬНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ.....	89
Легкий Д.М. «ПОСЕЛИЛСЯ НА ГРАНИЦЕ СИБИРИ И КАЗАХСТАНА В Г. КУСТАНАЕ» ИСТОРИЯ ССЫЛКИ МИХАИЛА БАХТИНА: ПРОБЛЕМЫ, ПОИСКИ.....	100
Мамиров Т.Б., Артюхова А.О. ИЗУЧЕНИЕ КОЛЛЕКЦИЙ КАМЕННОГО ИНВЕНТАРЯ В ФОНДАХ АКТЮБИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ.....	110
Марьяшев А.Н., Горячев А.А. ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ЭПОХИ БРОНЗЫ СЕВЕРНОГО ПРИТЯНЬШАНЯ.....	115
Нурсултанова Л.Н., Санатова М.К. ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЕВРОПЕЙСКОМ И ЕВРАЗИЙСКОМ РЕГИОНЕ.....	129
Омарбаев И.К. РЕПАТРИАЦИЯ СОВЕТСКИХ ГРАЖДАН ПОСЛЕ ВОВ И ОТРАЖЕНИЕ В НЕЙ ПАСПОРТНОЙ СЛУЖБЫ.....	142
Омарбеков Т., Отарбаева А.Б. ЗНАЧЕНИЕ ШЕЛКОВОГО ПУТИ В МИРОВОЙ ИСТОРИИ.....	149
Онгарулы А. МЕСТО КРУПНЫХ КУРГАНОВ В МИРОВОЗЗРЕНИИ САКОВ ЖЕТЫСУ	159
Оразбаева А.И. ФИЛОСОФИЯ «ВОЙНЫ» КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ.....	166
Орынбаева Г.У. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНСКОГО СЕЛА В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (НА ПРИМЕРЕ КУСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ).....	177
Отепова Г. ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ» (К 100-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ ПАРТИИ).....	194
Толеубаев А.Т. КАЗАХСКИЕ ПОНЯТИЯ, ОБРЯДЫ, СВЯЗАННЫЕ С НЕБЕСНЫМ МИРОМ.....	210

Хамитова М.А. НЕКОТОРЫЕ МАТЕРИАЛЫ О ВЕТЕРАНЕ ЦЕЛИНЫ КАМШАТ ДОНЕНБАЕВОЙ ИЗ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	221
Хасенова Б.М. БРАСЛЕТЫ С ЛЬВИНЫМИ ЛИЧИНАМИ: К ИСТОРИИ ОДНОГО УКРАШЕНИЯ.....	226
Хасенова Б.М. К ВОПРОСУ О РЕЛИГИИ В КИМАКСКОМ КАГАНАТЕ: ДАННЫЕ ТОРЕВТИКИ.....	230
Шахидулла Д.М., Мұхажанова Т.Н. ВОЗОБНОВЛЕНИЕ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ.....	234

CONTENTS

Aliyassova V.N. MUSEUMS OF KAZAKHSTAN AS CENTERS OF PRESERVATION AND POPULARIZATION OF PALEONTOLOGICAL COLLECTIONS.....	8
Atygaev N. ON THE HISTORY OF KAZAKH-INDIAN RELATIONS IN THE XVI-XVIII CENTURY.....	17
Bazarbayeva G.A., Jumabekova G.S. ON THE ATTRIBUTION OF A ZOOMORPHICALLY DECORATED SUBJECT IN THE ART OF THE SARYARKA ANCIENT POPULATION.....	31
Bissembayev A.A. NEW FINDINGS OF THE "ANCIENT HUNGARIAN" TOREVTIKA FROM THE SANDY MASSIF THE FLOW OF THE RIVER OIL.....	38
Jumabekova G.S., Beisenov A.Z., Bazarbayeva G.A. THE ANIMAL IMAGES IN THE CULTURE OF THE ANCIENT POPULATION OF THE "STRIP OF MOUNTAINS".....	45
Icenalinov A.R. PARTICIPATION OF KAZAKHSTANIS IN THE BATTLES ON THE MGINSKO-SINYAVINSKY SALIENT.....	52
Kasenova B.B., Keldibayeva D.R. CHINA'S GEOPOLITICAL INTERESTS IN THE SOUTH-EAST ASIA	60
Kozghambayeva G.B. HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE FIRST WORLD KURULTAY OF KAZAKHS.....	72
Kulsariyeva S.P., Boranbayeva Zh.A. POST-SOVIET IDENTITY IN KAZAKHSTAN.....	77
Kurmanalina N.N. THE KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONSHIPS IN THE WORKS OF 'FAR ABROAD' RESEARCHERS.....	89
Legkij D.M. "SETTLED DOWN ON THE BOUNDARY OF SIBERIA AND KAZAKHSTAN IN KOSTANAI CITY" THE EXILE HISTORY OF MIKHAIL BAKHTIN: THE PROBLEMS AND SURVEY.....	100
Mamirov T.B., Artuhova A.O. STUDYING COLLECTIONS OF STONE IMPLEMENTS IN FUNDS OF AKTOBE REGIONAL MUSEUM OF LOCAL HISTORY.....	110
Mar'yashev A.N., Goryachev A.A. QUESTIONS OF STUDY OF SETTLEMENTS OF EPOCH OF BRONZE OF NORTH TIEN SHAN.....	115
Nursultanova L.N., Sanatova K. THE MAIN FEATURES OF INTEGRATION PROCESSES IN EUROPEAN AND EURASIAN REGIONS.....	129
Omarbaev Y.K. РЕПАТРИАЦИЯ СОВЕТСКИХ ГРАЖДАН ПОСЛЕ ВОВ И ОТРАЖЕНИЕ В НЕЙ ПАСПОРТНОЙ СЛУЖБЫ.....	142
Omarbekov T., Otarbayeva A.B. ЗНАЧЕНИЕ ШЕЛКОВОГО ПУТИ В МИРОВОЙ ИСТОРИИ.....	149
Onggaruly A. THE PLACE OF LARGE MOUNDS IN THE WORLDVIEW OF THE ZHETYSU SAKS.....	159
Orazbayeva A.I. THE PHILOSOPHY OF THE "WAR" OF THE NOMADS OF EURASIA.....	166
Orinbayeva G.U. EVERYDAY LIFE OF A KAZAKH VILLAGE DURING THE SECOND WORLD WAR (ON THE EXAMPLE OF THE KOSTANAY REGION).....	177
Otepova G. FROM THE HISTORY OF THE NATIONAL PARTY "USH ZHUZ" (TO THE 100-TH ANNIVERSARY OF THE FORMATION OF THE PARTY).....	194
Toleubaev A.T. KAZAKH CONCEPTS AND RITUALS RELATED TO THE CELESTIAL WORLD.....	210

Khamitova M.A.

SOME MATERIALS ABOUT THE VETERAN OF THE VIRGIN LANDS DEVELOPMENT

KAMSHAT DONENBAYEVA FROM THE FUNDS OF THE CENTRAL STATE

MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....221

Khasenova B.M.

BRACELETS WITH LION IMAGES: ON THE HISTORY OF ONE OF THE PIECES OF

JEWELLERY226

Khasenova B.M.

ON THE QUESTION OF RELIGION IN THE KIMAK KHAGANATE: TOREUTICS DATA.....230

Shahidulla D., Mukhazhanova T.

RENEWAL OF KAZAKH-TURKISH CULTURAL RELATIONS IN THE YEARS OF

INDEPENDENCE.....234

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы

2017. 3(11)

Бас редактор: Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген: Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.09.2017.

Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй